

500 років РЕФОРМАЦІЇ ЇЇ ІСТОРІЯ ТА ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ

НЕЗВАЖАЮЧИ НА ПІВ-ТИСЯЧОЛІТНЮ ВІДДАЛЕНІСТЬ від «офіційного» початку Реформації в Європі, східноєвропейському персичному громадянину все ще бракує достатньої обізнаності з подіями XVI ст. Ще більший недолік існує стосовно розпізнання форм цієї події на вітчизняних теренах. Тому буде дуже вчасно проаналізувати Реформацію через призму євангельського протестантизму початку XXI ст. в її історичному, вітчизняному та сутнісному аспектах.

Передумови Реформації

◆ Подія масштабу Реформації не могла зародитися в один момент. Їй передував складний комплекс процесів у різноманітних сферах європейського життя пізнього середньовіччя. Тут хотілося б використати висновок відомого протестантського дослідника Алістера Мак-Грата: «...цілу європейську Реформацію треба розглядати як наслідок складної і багатогранної низки мікро-Реформаций...». При цьому, поняття «мікро-Реформація» можна використати не лише до розмаїття моделей процесу, на які наголошує автор, а й до окремих передумов «цілої Реформації». Наприклад, ідейних попередників Лютера часто називають «реформатори до Реформації». Подібні тавтології підкреслюють складність проведення водорозділу між передумовами й самою подією. Це не відміння необхідності виокремлення передумов й святкування 500-ліття Реформації саме в 2017 році, але демонструє умовність періодизацій та причинно-наслідкових схем.

Окреслення передумов події чи явища вимагає визначення самої події. Біблійна та історична логіка підводить до тези про те, що новий потужний релігійний рух виникає на місці кризи попередника. Так само як служіння Самуїла розвивалося на фоні занепаду служіння синів Іллі чи служіння Христа контрастувало поведінці фарисейсько-садукейської еліти, Реформація XVI ст. та «реформатори до Реформації» симптоматично продемонстрували декаданс пануючого середньовічного католицизму. Він виражався перш за все у моральному, доктринальному та інституційному вимірах. Моральна деградація католицького духо-

венства помітна ще в попередню епоху, посилюється в добу Ренесансу з його піднесенням людського «Я» на центральне місце у Всесвіті, що неминуче посилює людські пожадливі. Корумпованість, п'янство, блуд стали постійними супутниками більшості офіційних служителів, яких тяжко було привести до правосуддя. Ось як про це пише Ізабелла Кастильська в 1500 р.:

«Розпушта досягла такого ступеня, що душі, доручені турботі духовенства, терплять великих втрат, бо нам відомо, що більшість священнослужителів живуть у відкритому співмешканні, а коли наше правосуддя втручається, щоб покарати їх, вони обурюються і влаштовують публічний скандал, ставлячись до нашого правосуддя з такою зневагою, що навіть особисто озброюються проти нього».

При цьому, в середовищі простого люду навпаки спостерігається ріст істинного благочестя, відчуття наступаючого гніву Божого за власні гріхи, що стимулювало релігійні шукання. Саме на аморальність священства вказували попередники Мартіна Лютера – Джон Вікліф та Ян Гус. Звідси, Реформація – це *спроба морального оновлення Церкви, відродження її початкової чистоти*.

Доктринальний вимір кризи виразився в католицьких контрверсіях Середньовіччя серед яких виділялися питання про «папське намісництво Христа», вчення про переістотнення, можливість спасіння добрими справами тощо. Представники ієрархії користувалися невіглаством загалу, його нерозумінням латинської літургії та Вульгати. В цих умовах вільний доступ обивателя до Священного Писан-

ня на зрозумілій мові став фактором формування передумов до Реформації. Джон Вікліф (1320–1384), професор Оксфордського університету, став не лише перекладачем Писання на англійську мову, а й стверджував вищий критерій Писання в доктринальних суперечках: «... якби якусь думку висловлювали сто пап і якщо б усі ченці були перетворені в кардиналів і захищали цю думку, то не слід йому вірити,

Реформація як зміна світосприйняття (і сприйняття Бога) стала тривалим процесом відродження і переосмислення забутих в Середньовіччі початкових принципів християнства.

якщо воно не засновано на Святому Письмі». Послідовники оксфордського професора – «бідні священики», або лолларди («сіячами кукілю», як називав їх римський понтифік) – подбали про популяризацію перекладу. Мандруючи по двоє, одягнені в довгий червоний одяг, босі, вони проповідували народу Писання і нові релігійні ідеї.

Як і Вікліф, інші попередники Реформації дбали про скорочення дистанції між Писанням та народом, критикуючи теологічний корпус католицької догматики. У XVI ст. віронавчальний аспект Реформації стане визначальним про що в кінці життя напише М. Лютер можливо до кінця не усвідомлюючи роль своїх попередників в ньому: «...ми боремося не за праведне життя, а за істинне вчення. Ось чого не зрозуміли ні Вікліф, ні Гус, які на падали лише на погане життя като-

ликів». Тому Реформація як *зміна світосприйняття (і сприйняття Бога) стала тривалим процесом відродження і переосмислення забутих в Середньовіччі початкових принципів християнства.*

Інституційний вимір кризи католицизму виразився у втраті авторитету папства через т.зв. «вавилонський полон папства» (70-літнє перебування папської резиденції у Авіньйоні, де папа був маріонеткою в руках французького короля) й подальше двовладдя папської влади вирішене соборами. Причащання в середньовічному богослужінні демонструвало нерівність християн: причащання хлібом і вином було становим привілеєм духовенства, а мирян причащали лише хлібом, але не вином із чаші. Виступаючи проти цього догмату, попередники Реформації стверджували інше розуміння світоустрою підкреслюючи принцип рівності усіх людей перед Богом. Отже, *Реформація – це ще відтворення принципу всезагального священства та засіб децентралізації Церкви.*

Значно ширше коло передумов необхідно актуалізувати при розширенні визначення поняття Реформації. Так, Нова філософська енциклопедія дає більш широку уяву про релігійну реформацію як про *«приведення складених форм тієї або іншої релігії у відповідності зі зміненими умовами»*. В межах цієї статті ми коротко виокремимо лише деякі з них. Найперше, Реформація – це частина загальних змін, які відбулися в свідомості європейського суспільства. Вони були обумовлені науковими відкриттями, появою мануфактурного виробництва та Великими географічними відкриттями. Сюди ж можна віднести винахід книгодрукування та зміни в настроях європейської інтелектуальної еліти. Можна сказати, що оновленій теології

прислужилася нова технологія. Дякуючи дешевим виданням біблійних текстів й виданню патристичної літератури, європейці почали переосмислювати свою віру. Варто додати, що критичний дух епохи Відродження забезпечив ревізію підвалин католицького світогляду, демонструючи його розрив з витоками християнства. Акцент на індивідуальність, цінність людини та особисту відповідальність допоміг критично переглянути церковну структуру.

ціональних держав на чолі з монархами та князями. Спираючись на стано-во-представницькі органи, короновані особи підтримували антипапські настрої, прагнучи мати власну національну церкву з впливом на духовенство й через нього на усе суспільство. Католицька церква втрачала також латинь як консолідуючий засіб для однієї пастви. Хвиля націоналізму була вигідна для монархів й руйнувала універсальність папської влади. Про зростання авторитету й потужності

Реформація – це широкий релігійно-суспільний рух XVI ст. спрямований на реформування церкви відповідно до Писання, перетворення суспільства через Церкву і оновлення самої Церкви у зв'язку зі змінами світу.

По-друге, процеси, що стимулювали світоглядні трансформації впливали й на соціально-економічну сферу. Географічні відкриття створили нові джерела сировини та ринки збуту, розширили масштаби торгівлі, формуючи новий тип економіки, що не вписувався в суспільний формат феодалізму в якому так органічно почувала себе пануюча католицька церква. З'явився новий прошарок людей – бюргерство або «3-й стан», що виходив за рамки звичної соціальної драбини середньовіччя й потребував нової ідеології. Цей середній клас відстоював власні інтереси, виражаючи незадоволення тривалим папським зазіханням на гроші національних держав. Саме бюргерство стане соціальною основою раннього протестантизму. Таким чином, *Реформація як лакмусовий папірець засвідчила зміну усталених соціально-економічних форм у Західній Європі.*

По-третє, потужним фактором церковних реформ стало посилення на-

національних правителів свідчить той факт, що Ян Гус, попри гарантії безпеки від короля Чехії Сігізмунда I, був страчений за рішенням собору у Констанці, а через століття саксонському курфюрсту Фрідріху III вдалося «відстояти» Мартіна Лютера після засуджуючого вердикту Вормського рейхстагу. Отож, посилення національних держав не лише забезпечило «повноту часу» для початку Реформації а й визначило у бік національних траєкторій розвиток альтернативних церковних форм.

По-четверте, велику роль в підготовці ґрунту для Реформації зіграли попередники протестантизму як на індивідуальному рівні («реформатори до Реформації»), так і потужні рухи їх послідовників на кшталт лоллардів, гуситів, вальденсів та ін. Трагізм їх долі не означав поразки їх подвижництва, а поява на релігійній авансцені Мартіна Лютера не лише відкривала новий європейський період, а й підсумовувала попередній. Водночас

розмаїття реформаційних течій було неминучим в тому числі й через плюралістичний характер витоків Реформації.

Актуалізовані передумови засвідчили, що на межі XV–XVI ст. старий світ йшов в минуле, а на його місці зароджувався новий. Виникнення нових форм людського буття відкрило шлях до народження нових форм християнського життя.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що *Реформація – це широкий релігійно-суспільний рух XVI ст. спрямований на реформування церкви відповідно до Писання, перетворення суспільства через Церкву і оновлення самої Церкви у зв'язку зі змінами світу.*

Історико-теологічний зріз Реформації

◆ Історична подія масштабу Реформації – це своєрідне злиття передумов та харизми лідера (лідерів). Мартін Лютер (1483–1546) по праву займає перше місце серед видатних діячів Реформації. Це монах августинського монастиря, професор Віттенберзького університету, доктор богослов'я та популярний проповідник в Саксонії, який розчарувався в католицизмі. На тлі візиту до Риму, де Лютер на власні очі побачив ганебний стан папства, в ньому формується бажання перегляду католицького вчення про спасіння.

В процесі роботи над лекційними курсами по вивченню Біблії, М. Лютер по новому підійшов до коментування Послання до Римлян. У тексті 1:17 «а праведний житиме вірою» він приходить до висновку, що Бог не вимагає від християнина праведності, але дарує її по своїй милості. Звідси сліду-

вало, що для спасіння християнин не потребує посередництва католицької церкви, а чимало її установ та обрядів є перешкодами на шляху набуття індивідуальної віри.

Поштовхом до активніших дій стала проповідь продавця індульгенцій Йоганна Тецеля поблизу Віттенберга. Фактично ці відпускні грамоти, що використовувалися як засіб перекачки грошей до Риму, стали приводом до Реформації. 31 жовтня 1517 року Лютер публічно оголосив про диспут з приводу індульгенцій, прибивши 95 тез до воріт церкви у Віттенберзі. Вплив тез, які невдовзі були поширені не лише на латині, а й на німецькій мові був настільки потужним, що день 31 жовтня відзначається в багатьох країнах як День Реформації. Диспут між чернечими орденами, маючи глибоке суспільне підґрунтя, невдовзі переріс в масштабний рух, який продовжував змінювати самого Лютера. Він починає виступати за кардинальну реформу, а не косметичні виправлення в церкві, наражаючись на власне вилучення від церкви булою папи Льва X. У 1521 р. на Вормському соборі, будучи глибоко переконаним у власній правоті, відчуваючи підтримку народу та курфюрста Саксонського Фрідріха III, Лютер проголошує знамениті «На цьому стою й не можу інакше» відмовляючись відректися від власних поглядів.

Собор засудив Лютера й наказав видати його Карлу V для винесення смертного приговору. Але він був викрадений друзями й під чужим іменем переховувався у Вартбургському замку, де переклав Новий Завіт з грецької на німецьку мову й написав чимало творів.

За час його відсутності у Віттенберзі

перемогло радикальне крило Реформації, яке Лютер засудив вважаючи, що реформи треба проводити лише через світську владу.^[1] Через провладну позицію у селянській війні 1524–25 рр. Лютер втратив підтримку селян, а невдовзі й гуманістів, особливо Еразма Роттердамського. Лютер представ бути єдиним виразником антипапських ідей, а Реформація отримала альтернативні шляхи розвитку.

У цих умовах великий німецький лідер вимушений був створити й розвинути церковну організацію й власну форму богослужіння. Skorиставшись рішеннями Шпеерського собору, Лютер готує «Короткий катехизис», а його учень Пилип Меланхтон представляє Аусбургське сповідання віри, яке стало офіційним символом лютеранства. З 1535 р. в університеті м. Віттенберг почали готувати служителів для лютеранських церков, що означало повний розрив з Римом. Невдовзі організований рух лютеранства вийшов за межі Північної Німеччини й поширився на Скандинавію та Прибалтику. Skorиставшись зайнятстю імператора Священної Римської імперії Карла V через воєнну загрозу з боку Османської імперії, Мартін Лютер до кінця життя міг безперешкодно формувати національну протестантську церкву в Німеччині й спостерігати ріст власного руху в Північній Європі.

Ключовим вкладом М. Лютера в історії церкви є оновлення біблійного вчення про спасіння. Реформація починалася з питань: «Як людина може спастися?», «Що вона має робити для цього?», «Звідки джерело богопізнання на шляху спасіння?». У відповідь на

^[1] Лютер відносився до крила магістерської реформації представники якого наголошували на духовних реформах з санкції влади (міського магістрату).

ці питання було сформульована знамениті «Sola»:

- **Sola Scriptura – основа лише в Писанні.** Реформатори відкинули передання як окреме самостійне відкриття, як доповнення до Писання. Водночас вони відзначали цінність передання в історичному сенсі або як засіб тлумачення Писання. Sola Scriptura – це підкреслення критерію канонічної Біблії, так як Вульгата включала й окремі апокрифи.
- **Sola fide – виправдання тільки вірою.** Лютер підкреслював гріховність людини й цінність віри для життя. Для німецького реформатора віра – особистісна характеристика, тверда переконаність в особистісному спасінні. Віра – готовність поступати по вимогам Божим, довіряти Його обітницям. Віра – спосіб поєднання віруючого з Богом у Христі, канал, що поєднує матеріальний та духовний світи. Цей підхід контрастував схоластичному погляду, згідно якого під вірою розумівся стан людини, яка повністю довіряє непогрішимій Церкві вчити про Бога й містично поєднувати людину з Ним. Католики допускали, що мирянин може не вникати в зміст віровчення й не бачити зв'язку між догматами. Водночас реформатори через ствердження «Sola fide» прагнули подолати пасивне відношення віруючих до індивідуальної релігійності.
- **Sola gratia – вчення про те, що спасіння приходить тільки як Божа благодать,** а не як заслуга грішника. Реформаційне вчення про благодать відрізнялося від католицького в двох моментах. По-перше, реформатори наголошували, що Бог є

єдиним суб'єктом благодаті, тобто дійсність благодаті не залежить від зусиль людини. По-друге, людина своїми діями не може заслужити на благодать.

Дещо пізніше до цих трьох «Sola» було додано ще два твердження, які нині вважаються стовпами Реформації:

- **«Solus Christus»** – Христос є єдиним посередником між Богом та людиною й спасіння можливе лише через віру в Нього.
- **«Soli Deo gloria»** – «тільки Богу слава», так як спасіння дарується лише через Його волю та дії.

Через призму сотеріологічного вчення М. Лютер переосмислив інші аспекти християнського богослов'я та практики. Ним було відкинуто поділ Церкви на клір та мирян й стверджено принцип всезагального священства.

В зв'язку з цим було заперечене вчення про таїнства у католицькому форматі, які Лютер називав «ланцюгами, що прикували віруючих до диявольського колосу папської ієрархії». Церква інтерпретувалася як невидиме співтовариство виправданих й відроджених людей, а її ключова функція була визначена у наставництві. Лютеранський храм зберігав вигляд спрощеного католицького, з вівтарем, зображенням євангельських подій, кафедрою проповідника, органом т.д. Лютеранська літургія включила в себе загальне покаяння присутніх, читання Біблії й Символу віри, євхаристію. В церковній практиці Лютер допускав певну свободу для окремих общин, при цьому наголошуючи щоб наявність служителів не суперечила рівності усіх віруючих перед Богом.

Потужним осередком Реформації як магістерської так і народної стала Швейцарія. Вільнодумство та висока

культура з одного боку, а також незалежність країни та наявність вільних міст з іншого, уможливили церковні реформи. Найпотужнішими центрами магістерської Реформації в Швейцарії стали Цюріх та Женева. У Цюріху колишній католицький священник Ульріх Цвінглі (1484–1531) переконав міський магістрат влаштувати публічні дебати по окремим релігійним питанням й після перемоги домігся кардинальних змін церковного життя: відміни постів, зняття ікон, розпуску монастирів тощо. Поділяючи більшість переконань Лютера, Цвінглі відчував вплив гуманізму, який визначив окремі специфікації його вчення. Так, під час відомої зустрічі з Лютером 1529 р. у Марбурзі, їм вдалося домовитися по всім догматичним питанням крім останнього – євхаристії. На думку Цвінглі, матеріальні хліб та вино й пов'язані з ними духовні дійства можуть лише бути символами духовної реальності. Водночас, Лютер наголошував, що за зовнішніми діями відбуваються й внутрішні божественні дії.

Після загибелі Цвінглі у 1531 р. німецькомовну Швейцарську Реформацію очолив Генріх Булінгер, а в 1549 р. цвінгліанство в рамках «Згоди» підписаної в Цюріху злилося з кальвіністичною Реформацією.

Реформація в Женеві починається в 1535 р. під проводом Гійома Фареля, а згодом запрошеним для цього Жаном Кальвіном (1509–1564). Кальвін був сформований під впливом гуманізму й навернувся в протестантизм у 1533 р. Його взірцем була старозаповітня держава Ізраїлю, яка несла відповідальність перед Богом як за все суспільство, так і за кожну окрему людину у всіх сферах життя. Для втілення подібної моделі у Женеві

було утворено консисторію, яка сфокусувала в своїх руках всю повноту світської та релігійної влади включаючи релігійно-моральне життя міщан. Держава й церква були поєднані й перетворилися в священника та суддю жорстоко караючи усіх підлеглих. Втім за два десятиліття Женева трансформувалася у взірцеве місто з високою мораллю, процвітаючою економікою, соціальним балансом.

Але Жан Кальвін знаний не лише своїм державно-церковним експериментом, а перш за все особливим вченням про спасіння відомим як напередвизначення. Хоча визначальним це вчення стане в працях послідовників Жана Кальвіна, у своїй «Наставі у християнській вірі» женевський реформатор наполягав на доктрині абсолютного подвійного передвизначення, тобто ідеї, що Бог призначив одних до вічного життя, а інших — до вічної смерті не приймаючи до уваги їх особисті заслуги та недоліки. З цією ідеєю тісно пов'язані інші ідеї Жана Кальвіна, а саме про абсолютну суверенність Бога, повну зіпсованість людини та обмежене викуплення (партикуляризм). Втім, на землі люди не знають до якої долі у вічності вони визначені й тому мусять вести себе як гідно обранцям до вічного життя з Богом. Останнє виводило етичні параметри кальвіністів на новий рівень, на відмінну від лютеран, які більше орієнтувалися на «*sola gratia*» часто ігноруючи мораллю.

Вчення Ж. Кальвіна отримало гідного опонента в особі Якоба Армінія. Його послідовники в 1610 р. опублікували в Голландії т.зв. «Ремонстрацію», де відкинули ідею обмеженого викуплення, наголошуючи на вільному виборі людини у сприйнятті Божого поклику до врятування. При цьому,

Арміній та його послідовники ніколи не надавали вільній волі людини статусу виключного засобу спасіння, що девальвує поняття Божої благодаті. Навпаки, армініани підкреслювали повну зіпсованість людини й можливість Бога через смерть Христа прощати грішників, але при наявності їх віри. Ця сотеріологічна дискусія вийшла за рамки Реформатської церкви й триває досі включаючи східноєвропейський контекст.

Реформація в Англії мала глибокі передумови через діяльність Джона Вікліфа, лоллардів, гуманістів і т.д., була значно знівельована через королівський характер реформи. Король Генріх VIII Тюдор спочатку засудив антипапські настрої в континентальній Європі, але невдовзі сам поповнив ряди ворогів понтифіка через небажання останнього дати дозвіл на другий шлюб короля. Інституційне становлення нової Англіканської церкви почалося в 1534 р. з прийняттям парламентом «Акту про Верховенство» в якому церква в Англії була відділена від Риму й підпорядкована монарху. Перші віронавчальні документи нового церковного утворення свідчили про неглибинність духовних реформ, але спроба повернути Англію на дорогу католицизму в епоху Марії Тюдор, шкодила національним інтересам держави й завершилася провалом. Англіканська церква, як окремих самодостатній напрям магістерської Реформації відбулася в добу Єлизавети I Тюдор з прийняттям «39 статей» — сумарного викладу віри Церкви Англії, а також Книги загальних молитов. Ці документи донині є найавторитетнішими для англікан й свідчать про своєрідну половинчастість духовних реформ на Британських островах.

Останній факт спричинив появу пуритан — англійських протестантів, що не визнавали авторитету офіційної церкви й вимагали поглиблення духовних реформ перш за все у сферах етики та еклезіології. Ітенції пуритан по децентралізації виокремили їх відгалуження, а саме пресвітеріан, конгрегаціоналістів та сепаратистських пуритан (індепендентів). В добу переслідувань «англійські протестанти» втікали в континентальну Європу, а згодом, частина з них відправилася в Північну Америку фактично розпочавши англійське заселення материка. Релігійні відмінності стали рушійною силою англійських політичних пристрастей XVII ст., що врешті децентралізувало управління державним організмом витворивши модель обмеженої (парламентської, конституційної) монархії.

В цілому, представники Магістерської Реформації зробили перші рішучі кроки по перегляду католицьких доктрин. Втім вони не були спроможні одномоментно скинути «середньовічне ярмо» в тому числі й через органічний зв'язок реформ з світською владою.

Інший напрямок протестантської Реформації — радикальна (народна) Реформація природно відзначалася розмаїттям течій. Їх поява, що хронологічно співпала з діяльністю Лютера та Цвінглі, засвідчила потужний реформаційний потенціал низових прошарків європейського суспільства. Невипадково ранні радикальні течії мали гострий соціальний відтінок задаючи питання: «Якщо Лютер повстав проти папства, чому ми не можемо повстати проти неугодних правителів?». В межах даної роботи опустимо історичні перипетії генези та розвитку основних радикальних

течій Реформації й по пунктам виокремимо її специфікації загалом:

1. Радикали стверджували, що Реформація повинна починатися з людини, а не з суспільства й тому наголошували на дорослому хрещенні в якому людина свідомо й вільно заявляє про свою посвяту Христу й внутрішніх перетвореннях (звідси використання поняття «анабаптисти» — ті, хто перехрещується).
2. Представники радикального крила Реформації здебільшого проголошували принцип відділення Церкви від держави. Водночас протягом XVI ст. анабаптисти відзначилися полярністю поглядів від встановлення хіліалістами теократичної диктатури в Мюнстерідо крайнього пацифізму менонітів.
3. Містична гілка народного типу Реформації знівелювала «Sola Scriptura» й спираючись лише на власне духовне відкриття часто девальвувала основні принципи біблійного богослов'я.
4. Біблійні анабаптисти сфокусувалися на Писанні як критерії віри та богопізнання й прагнули уникати містичних крайностей. При цьому в їх інтерпретації Писання помітно перевагу Нового Завіту над Старим, що природно підводило до диспенсационалізму.
5. Непрямими наслідниками анабаптистів можна вважати баптистів та представників інших пізньопротестантських течій. Баптизм виокремлюється з середовища радикальних конгрегаціоналістських пуритан на початку XVII ст. й відчував вплив окремих анабаптистських ідей.
6. Рационалістичне крило Реформації було поширене в основному серед

інтелігенції, тому не могло бути багаточисельним. Втім саме соціанство з його антитринітаризмом стало одним з найвпливовіших рухів у вітчизняному контексті.

Загалом, репренти народної Реформації продемонстрували початковість відродження первоапостольського ідеалу, проголошуючи необхідність почати все з «чистого аркушу» замінили стару структуру своєю версією автентичної еклесії Нового Завіту. Однак здебільшого механічне втілення ідеї апокатастасиса (повернення до попереднього стану) у багатьох течіях радикалів призвело до сектантської замкнутості з опорою на традицію, яка видавалася як збереження апостольського християнства. Водночас частина реформаційних груп мала потенціал поглиблення Реформації вплинувши на реформаційні рухи нової хвилі (перш за все пієтизм та методизм).

Сукупність заходів здійснених католицизмом у відповідь на протестантську Реформацію прийнято називати Контрреформацією. Вона охопила окремі внутрішні складові католицизму без глибинних перетворень в надрах латинського християнства. Починаючи з першого папи-реформатора Павла III, в добу понтифікату якого була створена комісія по перетворенням, був даний поштовх для підняття освіченості духовенства, його моральності. Активний місіонерський поступ католицизму забезпечили новостворенні ордени включаючи Орден єзуїтів. Цей феномен власне можна назвати католицькою Реформацією, а контрреформацією у вузькому сенсі цього слова стали заходи скеровані проти протестантизму. Це і посилення інквізиції, запровадження індексу — списку заборонених для читання книг,

політичні інтриги, які виливалися в катастрофи на кшталт Варфоломійської ночі 1572 р. в Парижі тощо.

Контрреформаційні намагання затвердив Тридентський собор, який тривав з перервами з 1545 по 1563 рр. На соборі було підтверджено недоторканість догматичної традиції католицизму, але реорганізовано окремі аспекти практичного життя, включаючи відміну індульгенцій, підвищення дисципліни, створення чисельних шкіл та колегій, інтенсифікацію культурного життя. В цілому ж, католицькі реформи носили половинчастий та суперечливий характер гальмуючи оновлення життя європейського суспільства. Спроби рекатолизації Європи, які призвели до релігійних війн XVI—XVII ст., дозволили повернути в лоно католицизму Францію, Угорщину й Річ Посполиту, але суттєво змінити співвідношення сил в Європі не змогли. Вестфальський мирний договір 1648 р. повернув вихідну ситуацію, що була визначена Аусбургською згодою 1555 р. Католицизм втратив релігійну монополію у Західній Європі.

Суспільний вимір Реформації

◆ Без сумніву, Реформація кардинально змінила не лише Церкву, а увесь тодішній світ. Хоча в сучасній науці все частіше звучать голоси про перебільшений вплив ідей Реформації на суспільство, пострадянському обивателю, який відчуває на собі вплив православ'я, все ще необхідно збагнути взаємозв'язок релігійних та соціальних трансформацій.

Насамперед, помітний вплив Реформації на економічну царину. Саме у досліджувану добу формується ринкова економіка, розробляються головні

положення протестантської етики праці, згідно якою професійна цінність людини визначається якістю її праці. Ранні протестанти наголошують, що прославлення Бога не можна обмежити культовою спорудою, а працівник, що якісно працює в мануфактурі не менш вартісний у своєму покликанні як проповідник. Та більше, реформати приходять до висновку про матеріальне багатство, яке прославляє Бога, однак в особистому житті надзвичайно аскетичні та бережливі скеровуючи основний ресурс у справу, закладаючи основу добробуту західної цивілізації. Подібні траєкторії невдовзі зіштовхнуть два протестантських принципи «багатство прославляє Бога» та «цінність людського життя» й на прикладі американських латифундистів помітно, що перемагає перший принцип. Водночас для протестантів самоцінність праці – у втіленні Христових завітів та уподібненні Христу. При цьому, специфікації трудової етики загострюються категоріями вибрання, а суспільна упослідженість послідовників Христа постає її головним економічним рушієм. Все це сформувало дух активізму та підприємливості забезпечивши стрімке економічне зростання протестантських країн.

Зрозуміло, що тогочасний стрімкий поступ спирався на певні соціальні передумови, як-от певна динаміка буржуазних відносин, наявність «середнього» класу, інтегрованість послідовників Реформації у комірکی суспільного життя.

На прикладі Англії та деяких інших країн, помітний вплив Реформації на державно-політичну царину. Від децентралізації управління церквою, активні в суспільно-політичному житті ранні протестанти, перейшли до

децентралізації державного устрою забезпечивши необхідний баланс сил для уникнення революційних ситуацій. Інша справа країни, які пережили ре-католізацію й не спромоглися обмежити абсолютну владу монарха тим самим поляризуючи суспільні інтереси, що виливалося в постійні соціальні потрясіння на кшталт Французької буржуазної революції.

Розвиток реформаційного мислення з акцентом на Писання поклали початок реформуванню освітньої сфери. В Європі постає нова освітня система, яка ґрунтувалася на співіснуванні та розвитку двох компонентів: побожності та ученості (*pieta seteruditio*). Це значно підвищило рівень грамотності населення й дало поштовх для розвитку наукових дисциплін, які витворили передумови для науково-технічного процесу, сприяли розвитку гуманітарної сфери тощо. Важко переоцінити вплив реформаційних ідей на діяльність Яна Амоса Коменського, Йоганна Кеплера чи Ісаака Ньютона.

За часів Реформації виникли поняття, відомі сьогодні як загальнолюдські цінності, свобода совісті, свобода слова, право на життя, право на освіту тощо. До появи поліконфесійності свободи совісті зовсім не існувало і кожен громадянин був приречений сповідувати ту форму релігійності, яка царювала в його місцевості. Тільки завдяки героїчним зусиллям представників радикальної реформації і перш за все баптистів, чимало з яких поклали життя за ці ідеї, з'явилось уявлення про особисту свободу совісті. Один з перших баптистів, Томас Хелвіс писав королю Якову: “Нехай розсудить король: хіба не є справедливим, щоб люди самі обирали собі релігію, знаючи, що вони особисто постануть перед престолом Божим, щоб відповісти за

себе ...” За цю записку Хелвіс попав у в'язницю та помер там.

Протестантизм вплинув й на культурні процеси, хоча співвідношення понять Реформація та Ренесанс належать до дискусійних. Аналізуючи картини Рембранта «Повернення блудного сина» та «Воздвиження хреста», ідеї Реформації помітні неозброєним оком. Для музики І.С. Баха характерне яскраве екстатичне начало, що демонструє близькі стосунки з Богом. Якщо для середньовічного мистецтва подібна близькість до Господа була уділом окремих подвижників, то Бах проголошує рівнодоступність Божої благодаті як для хлопчиків з школи Св. Фоми, так і для досвідченого професора теології. Г.Ф. Гендель бачив у своїй творчості Божий інструмент для морального преображення людини. Цю думку він виразив одному з своїх шанувальників: «Мені було б прикро, пане, якби я приносив людям тільки задоволення. Моя мета — робити їх кращими...».

Є ще чимало суспільних сфер на які вплинула Реформація. Деякі трансформації уможливленні протестантизмом стали помітні значно пізніше. Утвердження самоцінності кожної особистості, її внутрішньої свободи протестантизм глибоко вплинув на поступальний розвиток європейської історико-культурної традиції. Реформація дала початок процесам, які змінили світ давши початок періоду, який історики називають Новим часом.

Вітчизняний вимір Реформації

◆ З другої половини XVI ст. ідейні хвилі Реформації докотилися до України, а протестантизм став невід'ємним фактором її релігійної історії. Власна ж історія вітчизняного

протестантизму відбиває загальноєвропейські протестантські традиції та, водночас, набуває особливих рис. З одного боку розвиток реформаційних процесів в Україні, яка в XVI ст. була розділена між сусідніми державами, явище закономірне. Передумовами для них були загальні суспільні зрушення, й вплив ренесансу, що попри периферійний статус вітчизняних терен докотився й сюди. З іншого боку, в українському контексті не було сформовано повноцінних передумов, які б Реформацію ймовірно перетворили на Реформацію дійсну. Природно не було в ту епоху й релігійно-політичних фігур масштабу М. Лютера чи Ж. Кальвіна. Спробуємо коротко окреслити причини такого стану:

1. На відміну від західноєвропейських держав, де протестантизм став виразником національних інтересів суспільства у їх протистоянні універсалізму католицької церкви, на вітчизняних теренах цю функцію скоріше виконувало уніатство, яке з самого початку виникає як національна церква спрямована на збереження українських духовних традицій.
2. Протестантизм, попри соціальні зрушення у Східній Європі, мав надзвичайно вузьку соціальну базу. Шляхта та магнати вбачали у Реформації лише знаряддя своєї політики, здебільшого залишаючись індиферентними у справах віри і навіть ворожими до радикальних протестантських напрямів. Соціальні низи були не просто пасивними, а навіть вороже ставилися до протестантизму як чужого народній традиції, як віри панів-іноземців, що силує своїх підлеглих.

3. Небагатьом князівським родам, які симпатизували ідеям Реформації (наприклад, Острозьким) невикідно (навіть небезпечно) було переходити в протестантизм через загальну несприятливу до нього суспільну кон'юктуру. Тому реформаційний потенціал був спрямований в оновлення православ'я, витворення братств, освітньо-культурні проекти тощо. Нащадки цих родів навпаки долучилися до католицизму й часто були запеклими ворогами протестантів.
4. Східніше, на межі впливу візантійського світу, Реформація була зупинена впевненістю східного православ'я в «неушкодженому збереженні вчення Христового» й несприйнятті самої ідеї реформи.

Звідси, дуже влучним виглядає висновок провідної вітчизняної дослідниці Реформації Вікторії Любашенко про те, що за своєю суттю «Реформація в Україні залишилася, передусім, явищем культурним, фактором духовної історії». При цьому, культурний вектор Реформації спрямовувався саме на православ'я. З таким значенням Реформації погоджуються й інші дослідники, приділяючи основну увагу діяльності братств, письменників-полемістів, Острозького освітнього центру, просвітителів, друкарів, прогресивно мислячих православних діячів. Водночас, небагаточисельні репрезенти раннього протестантизму залишаються, за рідким виключенням, поза увагою дослідників, як рух, що докорінно не вплинув, на відміну від західних одновірців, на вітчизняні релігійно-суспільні реалії.

Першою організаційно оформленою протестантською течією в Україні стало лютеранство, що з'являється у

30-40-х роках XVI ст. Центрами його поширення будуть Волинь, Холмщина, Підляшшя та Галичина, дещо згодом й Закарпаття. Політично-державна орієнтація послідовників Лютера звузила його соціальний склад. Лютеранство охоплювало купецькі, міщанські та ремісничі стани, тобто ті, що переважали серед німців-колоністів, які мешкали, здебільшого, у містах. Головні інтенції віросповідання на українські терени йшли з Кракова та Любліна. Однак громади лютеран були малочисельні, а вплив на Православ'я незначний.

Певний вплив на вітчизняний релігійний атлас мали групи послідовників Яна Гуса чеські брати. Фактично тут не існувало їхнього церковного центру, а діяли малочисельні групи віруючих та окремі релігійні, більш чи менш відомі діячі. Останні виконали певну роль у культурно-просвітницькому і конфесійному процесах в Україні.

Провідною ранньопротестантською течією на західноукраїнських землях стає у другій половині XVI ст. кальвінізм. Він поширюється з протестантських центрів Речі Посполитої за посередництва окремих гуманістів та тих кіл шляхтичів, які не займали високі державні посади, але були достатньо впливовими. За окремими підрахунками, в найкращі часи кальвінізм в Україні був репрезентований близько 300 громадами. Успіху реформатства сприяла підтримка руху впливовими князями (зокрема, головним патроном реформатства в Речі Посполитій Миколою Радзивіллою Чорним), орієнтування на місцеве населення, активна просвітницька та полемічна діяльність, спроможність до адаптації як в католицькому, так і православному контексті.

На тлі реформаційних подій, поширюється на вітчизняних теренах й релігійне вільнодумство представлене перш за все антитринітаріями. Перший етап розвитку раціональних протестантських ідей припадає на 60–70-ті рр. XVI ст. й вирізняється радикально-критичною спрямованістю проповіді, яка приваблює не лише середні верстви, а й соціальні низи. На другому етапі розвитку протестантського вільнодумства у 80-ті рр., воно переростає у социніанство (від імені Фауста Социна одного з найвідоміших ідеологів руху, що проживав у Кракові). Социніанство мало міцні позиції не лише в Західній Україні, а й на Київщині та Житомирщині. Його популярності сприяла соціальна спрямованість, високий рівень моральності та інтелігентності проповідників, стрункий корпус віровчення, широка науково-освітня та літературна діяльність. Активні діячі руху XVII ст. на кшталт Юрія Немирича були наближені до політичної верхівки новоутвореної Гетьманщини. Водночас успіхи ранніх протестантів дуже залежали від сприятливих історичних умов. Їх зміна, на тлі загострення національно-визвольних змагань XVII ст., продемонструвала недостатню вкоріненість реформаційного мислення в народному ґрунті, що стало фатальним для течій протестантизму. Визвольна війна українського народу відбувалася під знаменами православ'я, а загострення міжнародних відносин призвело до сприйняття протестантизму в Україні як фактору, що міг бути використаний у планах іноземних політиків. У цих умовах частина ранніх протестантів повертається до католицизму та православ'я, частина була жорстоко знищена у боротьбі за католицьку віру (социніа-

ни), дехто з протестантів емігрував. На початок XVIII ст. протестантизм перестав бути впливовим релігійним фактором у вітчизняному контексті.

Новий етап в еволюції протестантизму в Україні розпочався з другої половини XVIII ст. Він характерний втраченою західноукраїнської домінанти протестантизму, що стає фактором релігійної історії всієї України. В умовах просування колоніальної політики Російської імперії кордони давніх українських земель просуваються на південь і схід. Ця родюча зона вимагала якнайшвидшого господарського використання й серед колоністів Північного Причорномор'я опинилися представники європейських протестантських релігійних меншин, які зазнавали переслідувань на батьківщині, а саме члени гуттерського братства та меноніти. З останніми пов'язаний не лише сільськогосподарський, а й духовний підйом у вітчизняному контексті. Поява і тривале існування менонітства підготувало ґрунт для пізніх протестантських течій. Спочатку — це також переважно іноземні релігійні спільноти. Однак з середини XIX ст. ідеї пізнього протестантизму проникають в українське середовище.

Пізнопротестантські рухи в Україні

◆ Дослідження виникнення та еволюції пізнопротестантських течій в Україні у другій половині XIX — на початку XX століть (насамперед баптизму та адвентизму) дозволяє стверджувати, що їхнє становлення стало природним етапом розвитку вітчизняної релігійної думки та релігійних пошуків, зокрема внаслідок поширення Святого Письма серед населення, готовності українського народу до

більш активного релігійно-духовного життя, ніж того, яке могла запропонувати у той час Православна церква, наслідком самобутнього релігійного пробудження серед українського народу. Водночас богословському та організаційному оформленню пізньопротестантських течій в Україні сприяла їхня спорідненість із відповідними релігійними спільнотами за кордоном та контакти з ними. Таким чином національний євангельський рух, до якого належать пізньопротестантські угруповання, постає своєрідним релігійним феноменом, що сформувався як продукт взаємовпливів різних течій у християнстві. При цьому поширення пізньопротестантських громад на Західній Україні у першій половині ХХ сторіччя, а також розвиток п'ятидесятницького руху в Україні у цей же період стали результатом активної місіонерської діяльності як закордонних віруючих, так і українців, які долучилися до відповідних релігійних спільнот, перебуваючи за кордоном.

Так, духовне пробудження і виникнення перших українських євангельсько-баптистських громад у Херсонській губернії у 60–70-х роках ХІХ ст. пов'язано з іменами мешканців селищ Основи, Карлівка та Любомирка Ф. та І. Онищенко, М. Ратушного, І. Рябошапки та Ю. Цимбала. Поширення ж українського баптизму в Галичині припадає на двадцять років минулого століття і пов'язане з іменами І. Семенини, І. Петраша, В. Перетятка та інших.

Так само, у двадцять років в Україні серед євангельських віруючих починає розповсюджуватися п'ятидесятницький рух, зокрема завдячуючи місіонерській праці І. Воронаєва (на півдні України), а також діяльності

Російської та Східноєвропейської місії під керівництвом Г. Шмідта (на теренах Західної України), з якою активно співпрацювали українські п'ятидесятницькі проповідники І. Герис, П. Ільчук, Й. Антонюк та інші.

Розповсюдження ж адвентизму в Україні почалося з 80-х років ХІХ ст. у Київській, Таврійській та Катеринославській губерніях і пов'язане з іменами М. Самойловича, Я. Мамалиги та інших. Що ж стосується українських земель, які у ХІХ ст. перебували у складі Австро-Угорської імперії, то перша місцева адвентистська громада була утворена 1867 р. у м. Чернівцях.

Представники пізньопротестантських течій в Україні (євангельсько-баптистських, адвентистських і п'ятидесятницьких спільнот), як і їхні західні одновірці, розглядають протестантизм як прагнення повернення до первісного християнства. Мова при цьому йде не стільки про повернення до певної форми, а про намагання впровадження у реальне життя ранньохристиянських ідеалів, побудови релігійного та громадського життя на основі Святого Письма.

Слід зазначити, що різні пізньопротестантські групи, базуючись на принципах, сформованих у часи Реформації, мають певну подібність як у богословських доктринах, так і в обрядовій практиці. Водночас вони мають й властиві їм еклезіологічні, сотеріологічні, есхатологічні та інші відмінності.

Процеси становлення та еволюції пізньопротестантських спільнот в Україні відбувались за умов церковно-державної опозиції та державно-правових утисків, як за часів царизму, так і в умовах тоталітарної політики радянського режиму щодо релігії та цер-

кви. Проте жодні переслідування не змогли зупинити прагнення віруючих до богошукання та життя відповідно до Слова Божого. Результатом цього стало стрімке розгортання діяльності пізньопротестантських спільнот у сприятливих для проповіді Євангелії умовах незалежної України, що призвело до кількісного та якісного употужнення пізньопротестантських церков на вітчизняних теренах.

ку автокефальну православну церкву та Римсько-католицьку церкву в Україні.

Євангельський погляд на суть Реформації

◆ Сучасний євангельський протестантизм, який вважає себе нащадком реформаційних процесів XVI–XVII ст., акцентує увагу на тому, що Рефор-

Реформація – це не лише історична подія чи явище, а процес який є інструментом перетворення суспільства, церкви та окремої особи. Девіз Реформації – «Ecclesia reformata, simpliciter reformanda, secundum verbum dei» надзвичайно актуальний в сьогодні.

Нині пізньопротестантські спільноти посідають одне з провідних місць у духовно-релігійному житті України, відіграючи дедалі більшу роль у ньому, звершують активну євангелізаційну, провідницьку, просвітницьку, благодійницьку діяльність, надаючи значну увагу соціальному служінню, зокрема в умовах нинішніх викликів, що постали перед нашою країною. Релігійні організації різних пізньопротестантських спільнот складають близько третини від загальної чисельності усіх релігійних інституцій України, а найбільші пізньопротестантські союзи нашої країни: Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, Церква християн віри євангельської України та Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня – за чисельністю своїх релігійних організацій входять до складу десятки найбільших релігійних об'єднань України, причому перші два з них посідають відповідно четверте та п'яте місце у цьому списку, перевищуючи, зокрема, Українсь-

мація – це не лише історична подія чи явище, а процес який є інструментом перетворення суспільства, церкви та окремої особи. Девіз Реформації – «Ecclesia reformata, simpliciter reformanda, secundum verbum dei» надзвичайно актуальний в сьогодні. Він передбачає відмову від погляду на Реформацію як на одиничну подію XVI ст., а проголошує її по суті відкритим рухом.

Реформацію в контексті християнства почав сам Христос, як Пророк та Вчитель, хоча він не був Реформатором в загальновизнаному сенсі цього слова. Христос – це Реформатор всього Всесвіту, Космосу у самому широкому значенні. Місія Месії полягала в перетворенні всього творіння зіпсованого гріхом. Спосіб здійснення Реформації Христом був скерований у духовний корінь проблем світу й виразився в смерті задля торжества життя. Голгофський подвиг Христа – передумова незворотності духовних реформ. Водночас за масштабністю та епо-

хальністю Господньої Реформації важливо не втратити фокус на окремого індивіда, бо преображення Творіння починається з перетворення людини, яка маючи свободу волі, може зупинити Божу роботу біля дверей свого серця. Реформація людини відбувається через її відродження й формування нової природи, народженої від Бога. А Церква – це зібрання відроджених і оновлених людей.

Перетворювальна сила Христа в людині та Церкві є необхідною передумовою Реформації світу. Воскреслий Христос в Дусі Святому присутній в Церкві, яка звершує Божу Місію на землі збудовуючи Царство Боже. За влучним виразом євангельського богослова Сергія Саннікова: «...*semper reformanda*» означає постійну реформаційну діяльність Духа Святого по перетворенню суспільства через Церкву і перетворення і відновлення самої Церкви у зв'язку з мінливістю суспільства».

Християнство неможливо назвати статичною незмінною релігійною системою створеною по типу юдаїзму. Церква створена Христом з внутрішньою властивістю до оновлення, що продемонструвала історія Церкви. Хоча, у слов'янській релігійній ментальності побутує думка про «зайвість» Реформації через нібито незмінність вчення Христового у лоні Східної Церкви, історична реальність стверджує, що східне православ'я не раз реформувалося як в сторону нововведень й людських нашарувань, так і в спробах очищення від них. Про необхідність реформування свідчить подвійна природа Церкви. Вона є органічним з'єднанням небесного й земного, як і її Голова – Христос – одночасно Син Божий та Син Людський. Божа Церква з одного боку має

божественну природу організму, з іншого являє себе в світі як організація. Знаходячись в діалектичній єдності людського та божественного, Церква як Тіло Христа не потребує перетворень, але як земна організація, має постійно перевіряти себе на предмет відповідності з ідеалом, який бачить в ній Бог й потребує коригування й приведення себе у відповідність з цим ідеалом.

Для України початку XXI ст. тема Реформації як Церкви, так і суспільства, залишається надзвичайно актуальною. При цьому, вітчизняний загаль має відкрити величезний потенціал Слова Божого часто ігнорованого при спробах т.зв. псевдореформацій в минулому. Закінчення девізу Реформації «*secundum verbum dei*» (згідно Слова Божого) вказує на те, що справжня Реформація може відбуватися лише по Слову Божому, яке включає й особисте відкриття й записане у формі Писання. Останнє слугує мірилом особистого духовного досвіду.

Для прикладу незатребуваності внутрішнього змісту Писання згадаймо історію Пересопницького Євангелія, 450-літній ювілей якого нещодавно святкувався в Україні. Його поява у 1561 році завдячує реформаційним інтенціям і є безсумнівно знаковим явищем у духовному, національно-культурному й суспільному вимірах. Однак, Пересопницьке Євангеліє гарно оздоблене та орнаментоване, вагою 9300 грам, залишилося в одному екземплярі й зникає з поля зору допоки не з'явиться у приватній колекції гетьмана І. Мазепи на початку XVIII ст. Інша справа, переклад Біблії Лютера, виданий у 1534 р., тисячами примірників розходиться по тогочасній Німеччині не лише змінюючи світосприйняття та богосприйняття, а й

уніфікуючи діалекти німецької мови у напрямку до мови лютерівського перекладу. Це засвідчує факт глибокого знайомства німецького обивателя з Писанням, у той час як у східнослов'янському контексті змістовний вплив Пересопницького Євангелія був максимальньо обмежений. Ця історія аналогізується з Христовою притчею про таланти, де раби з п'ятьма та двома талантами пускають їх в обіг маючи прибуток, у той час коли власник одного таланту, «обгорнувши платком» закопує свій талант у землю, залишившись ні з чим з характерним кінцем.

Й сьогодні в українському контексті під «відродженням духовності» часто розуміють кількісні та масштабні параметри будівництва культових спо-

руд чи внутрішнього оздоблення, ігноруючи змістовним внутрішнім перетворенням, імпульс якого можна лише отримати від Духа Святого через Слово Боже.

Наближення 500-літнього ювілею Реформації та його широке відзначення в Україні, покликане переорієнтувати як окремих віруючих так і усю українську громаду з зовнішніх формальних змін на реформацію серця. Вона неодмінно включить реформу особистих взаємин з Богом, реформу служіння та професійної діяльності, реформування життя церкви відповідно до динаміки сучасного світу. Лише Церква, що постійно реформується генеруючи якісну духовну складову спроможна реформувати суспільство.

Бібліографія

(для подальшого читання)

- Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
- Гонсалес Х. История христианства. От эпохи Реформации до нашего времени. — Т. II. — СПб.: Библия для всех, 2003. — 377 с.
- Історія релігії в Україні. У 10-ти т. / Ред. кол.: А. Колодний та ін. — Т.5.: Протестантизм в Україні / За ред. П. Яроцького. — К.: Світ знань, 2002. — 424 с.
- Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1995. — 350 с.
- Макграт А. Інтелектуальні витоки європейської Реформації. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 344 с.
- Мартин Лютер. О свободе христианина / Составление, вступ. статья, пер. с нем., коммент., примеч. Ивана Фокина. — Издательство «ARC», 2013. — 728 с.
- Ревункова Н. Протестантизм. — СПб.: изд-во «Питер», 2007. — 224 с.
- Санников С. Имплантация Sempet Reformanda во временных и культурных контекстах Восточной и Западной Европы // Богословские размышления. Евро-Азиатский журнал богословия. Спецвыпуск. — 2015. — С. 9-25.
- Хегглунд Б. История теологии. — СПб.: Светоч, 2001. — 370 с.